
ИСТОРИЯ

УДК 94(575.2) (04)

КЫРГЫЗСКИЕ РОДОСЛОВНЫЕ КАК ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**¹Каратаев О.К.**

проф., к.б.н.,

²Жээнбеков Ж.С.

соискатель

САНЖЫРА ТАРЫХЫЙ-ЭТНОГРАФИЯЛЫК БУЛАК КАТАРЫ**Каратаев О.К.**

проф., т.и.д.,

Жээнбеков Ж.С.

изденүүчү,

KYRGYZ GENEALOGY AS A HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC SOURCE**Karataev O.K.**

prof., Ph.D.,

Jeenbekov Zh.S.

the applicant

¹Кыргызский Национальный Университет имени Ж. Баласагына²Южное отделения Национальной академии наук Кыргызской Республики

Аннотация. В научной статье исследуются роль и задачи кыргызских родословных (санжыра), отражающих исторические события и традиционную культуру кыргызов. Санжыра является одним из жанров народного фольклора. В действительности, кыргызская санжыра (родословная) вобрала в себя часть прошлой истории кыргызов: данные о некоторых известных деятелях кыргызского общества и их деяниях, обычаи, быт, культуру, язык и является одним из важных историко-этнографических источников. В кыргызской родословной отражаются социальные отношения в кыргызском обществе, дипломатические и культурные взаимоотношения с соседними народами. Санжыра с древнейших времен призывала к единству, взаимоподдержке и любви к Родине.

Ключевые слова: кыргызы, родословная (санжыра), этногенез, культура, обычаи, китайские хроники, историческая память, идеология.

Аннотация. Илимий макалада кыргыздын оозеки тарыхын жана салттуу маданиятынын үлгүлөрүн чагылдырып келген, фольклордун бир жанры болгон санжыранын мааниси, максаттары изилденет. Санжырада өтмүштөгү тарыхтын айрым урунттуу мезгилдери, кээ бир тарыхый инсандар жана алардын жолу, элдин каада-салты,

үрп-адаттары, жөрөлгөлөрү, тили боюнча тарыхый-этнографиялык маалыматтар берилери маалым. Кыргыз коомундагы социалдык алакалар, кошуна элдер менен болгон дипломатиялык ж.б. мамилелер да санжыра баяндарында жыш эскерилет. Санжыра баяндары – кыргызды эзелтеден биримдикке, ынтымакка жана Мекенди, жерди сүйүүгө тарбиялап келгендиги белгилүү.

Негизги сөздөр: кыргыздар, санжыра, этногенез, маданият, каада-салт, кытай хроникалары, эс-тутум, идеология

Abstract. The scientific article explores the role and tasks of the Kyrgyz genealogy (sanzhyra) reflecting historical events and the traditional culture of the Kyrgyz. Sanzhyra is one of the genres of folklore. In fact, the Kyrgyz sanzhyra (genealogy) has absorbed part of the past history of the Kyrgyz, data about some famous figures of Kyrgyz society and their activities, customs, life, culture, language and is one of the important historical and ethnographic sources. The Kyrgyz genealogy reflects social relations in Kyrgyz society, diplomatic and cultural relations with neighboring peoples. Sanzhyra of ancient times calls for unity, mutual support and love for the Motherland.

Key words: Kyrgyz, genealogy (sanzhyra), ethnogenesis, culture, customs, Chinese chronicles, historical memory, ideology.

Кыргыздар - элдик оозеки чыгармачылык баалуулуктары жогорку деңгээлде өнүккөн эзелки тектүү калк. Кыргыздар өтмүштөгү жашоосун, күндөлүк турмушун, философиялык ой-толгоосун элдик ырларда, уламыш жана болмуштарда, дастан, жөө жомок, тамсил ж.б. фольклордук булактарда чагылдырып келген. Белгилүү бир тарыхый жагдайлардан улам жазуу маданияты туруктуу өнүкпөй калган элде ата-бабалардан келе жаткан тарыхты кийинки муундарга оозеки түрдө өткөрүп берүү салты калыптанган. Мында сөз жазуу маданиятынын классикалык деңгээлге өсүп жетпей калгандыгында болуп жатканы ырас.

Оозеки чыгармаларда калктын жашоо-тиричилиги, каада-салты, традициялары, тарыхы жана маданияты чагылдырылган. Кыргыздар байыркы эл болгондуктан, ата-тегин баяндаган элдик санжыраларынын башаты эзелки доорлордон башталат. Кыргыздар номаддар (көчмөндөр) маданиятын алып жүргөн этнос болуу менен ата-салтты, үрп-адат, жөрөлгө жана санжырасын

унутпастан бул нукура салтты эзелтеден сактап келе жаткан этнос. Санжыра сөзү белгилүү болгондой кыргыз тилине арабдардан келип кирген, арабча – “шажара” деп аталып, “дарактын бутак-тамыры” деген мааниде бир атанын балдарынын, уруктун генеалогиялык схемасын туюнтат. Санжыра – оозеки чыгарма, байыркы общиналык коомдо, өзгөчө анык аталык доорунун убагында келип чыккан. Жазуу пайда болгондон кийин өзүнүн маанисин жоготкон жана хронология, тарых менен алмаштырылган. Бирок, санжыра дал адепки маанисинде көчмөн элдердин арасында, өзгөчө жазуусу жок элдерде узак убакытка чейин сакталып келген. Бул кыргыз элине да тиешелүү (Аттокуров, 1995:24). «Санжыра сөз» - ата-бабаларын өткөндөгү турмушу, элдин башынан өткөргөн окуялары, эски уламыштан кеп салуу деген мааниде колдонулат (караңыз: Мониев, 2015: 3).

Ал булактардын негизгиси – **элдик санжыра**¹. Санжыра – уруктун, уруунун, элдин оозеки жана жазма түрүндө ай-

¹**Санжыра** (арабча – шажарай-и, шажарат) - “бутак тарам”, “дарактын бутак-тамыры”, кеңири мааниде алганда үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин генеалогиялык жактан укумдан-тукумга, муундан-муунга, атадан-балага карай таралышы, ажырымы маанилерин туюнтат.

тылган тарыхы, маданияты, руху. Анда бир атанын балдарынын таралышынан тартып уруудагы өмүрү өрнөк болгон тарыхый инсандар, эл жакшылары, урунттуу тарыхый окуялар, калк аралык мамилелер, уламыштар жана болмуштар, жөө жомоктон баатырдык дастандарга чейинки маалыматтар чагылдырылат. “Эл ичи - өнөр кенчи” демекчи, оозеки маалыматтардын баары эл ичинен, санжыра айткан асыл адамдардын ооздорунан жазылып алынат. Ириде, санжыраны жыйнап, системага салган, нар көтөргүс эмгек кылган инсандарыбыз тууралуу башка таризде, өз алдынча сөз болору абзел. Кыргыздар адамзат баласы басып өткөн “аскердик демократия” шарттарында да узак доорлор бою жашашкан; тукум улап, ата-бабалардан калган ата-мекенин көздүн карегиндей сактоо менен бирге, көөнө баалуулуктардын негизги элементтери болгон тарыхты, элдик каада-салтты, жана санжырасын эч нерсеге жазбастан, муундан-муунга оозеки айтып сактап келишкендиги тарыхый чындык. Советтик тарыхнаамада жана тарыхты коомго окутуу процессинде кыргыздарды жазмасы жок (мурда болбогон), сабатсыз эл катары бир тараптуу карап келинген. Мындай көз караш жана пикирлер (тыянактар) тарыхты бурмалоо жана чындыкты жаап-жашыруу дегендикке жатат. Чындыгында, кыргыз элинде жазма жок болгон деген бул таптакыр туура эмес түшүнүк экендиги баарыбызга белгилүү.

Элдик санжыранын үлгүлөрү өтмүштөгү урунттуу окуялар, тарыхый инсандар, элибиздин тарыхынын айрым этаптары боюнча айрым учурларда так маалымат берет. Куйма кулак, сөз баккан бабаларыбыз атадан-балага,

муундан-муунга карай элибиздин тарыхын жана маданиятын, коомдогу саясий-социалдык абалды чагылдырган баалуу санжыраны өнүктүрүп, кийинки муундарга өткөрүп келишти. Өткөн доорлордогу болуп өткөн окуяларды, кубулуштарды кабыл алуу чыгармачылык процесси менен байланышканы ырас.

Кыргыздардын оозеки чыгармаларынын жанрлары да ар түрдүү. Илим чөйрөсүндө фольклордун жанрларына мифтерди, уламыштарды, жөө жомоктор менен катар санжыраны да киргизип жүрүшөт. Арийне, салттуу этнография (традициялык этнография) илимин жана фольклорду терең изилдешкен Л.П.Потапов, С.М.Абрамзон сыяктуу ж.б. илимпоздор санжыраны (**ЭТНОГОНИЯ**² фольклордун бир жанры катары кабыл алышпайт (караңыз: Абрамзон., Потапов, 1975: 21). “Санжыра” араб тилинен “шажара-йи”, “шажарат” – “бутак тарам”, “дарактын, бактын бутак-тамыры” деген маанисин түшүндүрөт. Эл арасында оозеки түрдө айтылган, жазылган, чийилген тарыхы дегенди туюнтат. Кыргыз тилине бул термин (санжыра сөзү – О.К.) ислам дининин таасири астында келип кирген арабизм же арабдын сөзү. Семит-хамит тилдеринде сүйлөгөн элдерде (арабдар, еврейлер, арамейлер) да өз ата-бабаларынын тарыхын айтып, аны схемалар түрүндө жазып калтыруу расими байыртадан келе жаткан адат, салт. Кыргыздардын тарыхын, санжырасын, эн тамгаларын изилдеген окумуштуу, колониалдык орус администрациясынын аскер чиновниги Н. А. Аристов: “шежере” сөзүнүн этимологиясы түрк-монгол тектүү, мааниси “эске тутуу, эсте кармоо, жатка билүү дегенди туюнтат” - деп аныктама берүүгө аракет жасаган (Аристов, 1894: 264)³.

²**Этногония** – тарых, этнография (антропология) илимдеринде кабыл алынган илимий термин, мааниси – “элдин келип чыгышы” дегенди туюнтат. Этногония – урук, уруу, этнографиялык топ, элдердин келип чыгышын, түпкү тегин изилдөө маанисинде түшүнсө болот.

³**Аристов Николай Александрович** (1847–1910-жж.) - падышалык доордогу орус чыгыш таануучусу, тарыхчы жана этнографы. Кыргыздардын жана башка түрк тилдүү элдеринин этностук тарыхын изилдеген алгачкы орус окумуштууларынын бири, тарыхчы-этнограф, жергиликтүү орус администрациясынын чиновниги.

Императордук орус армиясынын офицери, чыгыштаануучу, теги казак султандарынан болгон Ч.Ч.Валиханов санжыранын калктын тарыхый эс-тутумундагы ордун жана анын маанисине өзгөчө баа берген: "...калктын тарыхы (казактар тууралуу болуп жатат – О.К.) башталган мезгилден бери карай белгилүү тарыхый окуялар, көрүнүктүү инсандардын өрнөктүү өмүрлөрү элдин эсинде сакталып келет" (караңыз: Валиханов, 1951,Т.I: 164). Чокан Чингисович Валиханов Чыгыш Түркстанга болгон атайын аскердик-чалгындоо экспедициясында Текестеги бугу кыргыздарынын ичинен санжыраны, "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алып, Санкт-Петербургдагы архивге тапшырган, айрым бөлүктөрүн өзү жазган чыгармаларга киргизгендиги белгилүү.

Кыргыздар тууралуу эң алгачкы санжыра жанрында жазылган тарыхый жазма маалыматтар эрте орто кылымдар доорундагы Чжоу-шу (Чжоу династиясынын тарыхы, 557-581 жж.), Вэй-шу (Вэй династиясы, 386-535 жж.), Суй-шу (Суй династиясы, 581-617 жж.), Тан-шу (Тан династиясы, 618-907 жж.) сыяктуу кытай династияларынын жыл баяндарынан эскерилет. Кыргыздардын келип чыгышы, таралуусу, алар отурукташкан аймактар, коомдук алакалары, социалдык-саясий жана аскердик абалдары туу-

ралуу эң алгачкы кабарларды кытай жазма булактары (жыл баяндары) эскерет. Кыргыздардын кагандык династиясы б.з.ч. 99-жылдан, так айтканда Ли Линден⁴ башталары тууралуу Тан династиясынын императору Ву-цзун 843-ж. кыргыз каганына жазган катында билдирген (караңыз: Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. - Б.: 2003: 34).

Кыргыздардын оң, сол, ичкилик уруулук топторуна ажырашы жөнүндө Тан династиясынын (618-907-жж.) жана Сун (960-1279-жж.) доорундагы жазма булактарда чагылдырылат. Кыргыздардын уруулук структурасы, мамлекеттик-башкаруу системасындагы административдик титулдар, алардын аткарган функциялары Тан доорундагы "Таншу" тарыхый жазма булактарында чагылдырылат ("Цзю Тан-шу"- Тан династиясынын эски доордогу тарыхы, 945-ж. жазылган; "Синь Тан-шу" – Тан династиясынын жаңы доордогу тарыхы, XI к.).

Андан соң, кыргыздар тууралуу санжыралык маалыматтар XVI к. Сейф ад-Дин Аксикенти тарабынан жазылып, эмгекти анын уулу аягына жазып чыгарган "Маджму ат-Таварихте" берилет⁵. Фарси (иран) тилдүү булакта XV-XVI кк. тарыхый окуяларды, болжолдогондо кыргыздардын ислам динин кабыл алуу мезгилинде кыргыздардын теги, келип

⁴ **Ли Лин** (туулган жылы белгисиз – өлгөн жылы биздин заманга чейинки 74-ж.) – Кытайдын Хань династиясынын (б.з.ч.206 – б.з. 220 жж.) аскер башчысы; б.з.ч. 99-жылдан кийин хунну (сюнну) урууларынын бийлөөчүлөрүнүн бири. Биздин заманга чейин 99-ж. Алтай тоосундагы салгылашууда 30 миң атчан аскери менен хуннулардын (сюнну) курчоосунда калып, өзү колго түшкөн. Хунндардын шаньюю ага өз кызын аялдыкка берип, башкы кеңешчи (жуку-князь – 右校王) кызматына дайындаган. Кытай тарыхый даректеринде Ли Линдин «биротоло хуннулардын ичинде калганы жана Кыргыз (Хягас) өлкөсүн жеңип алганы, анын тукумдары бул өлкөнү (Кыргыз каганды) Чыңгыз-ханга чейин бийлегени» маалымдалат. Император Ву-Цзун (840–846 жж.) 840-ж. Уйгур мамлекетин талкалаган кыргыз каганын Ли Линдин тукуму деп тааныган.

⁵ **Сейф-Ад-Дин Аксикенти** (толук аты - Сейф-ад-Дин ибн дамулла шах Аббас Аксикенти) XVI к. башында жазылган (фарси тилинде) «Мажму ат-Таварихтин» («Тарыхтардын жыйнагы») автору. Китеп эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү Сейф-ад-Дин тарабынан жазылган. Анын бүтпөй калган экинчи бөлүгүн уулу Нур (Навруз) Мухаммед ибн Сейф-ад-Дин Аксикенти жазып бүтүргөн. Китепте негизинен Фергана өрөөнүндөгү Ширкент жана Касан шейхтеринин фантастикалык өмүрү сүрөттөлөт. Бирок чыгарманын башында Манас баатырдын Жолой башчылык кылган калмактар менен болгон согуштары баяндалат. Андан кийин кыргыз, кыпчак, казак элдери жана калмак уруулары, ошондой эле жер, суу-аттары жөнүндө маалыматтар берилет. Сейф-ад-Дин Фергана өрөөнүндөгү Аксикент шаарында (азыркы Кыргыз Республикасынын Аксы районундагы Аксикент айылы) туулган. Чыгармада өмүр баяны эскерилбейт.

чыгышы, түпкү ата-бабалары жөнүндөгү мусулмандык салт менен чагылдырылган. Ириде, жазма булактагы эң баалуу маалымат кыргыздардын уруулук курамы, оң, сол, ичкилик уруулук топтору, аталган уруулук бирикмелердин курамдарына киришкен уруулар жана алардын аталыштары (этнонимдер) баяндалган. Бул чыгарма фарси тилинен орусчага (Ф.Тагирджанов), андан соң кыргыз тилине (О.Сооронов ж.б.) которулган. Тарыхый жазма булак Чыгыш Түркстанда үстөмдүк жасаган исламдын ханафиялык (сунниттер) агымынын накшбандийа сопулар коомунун өкүлү тарабынан жазылгандыгын шыр эле байкоого болот. Накшбандийа сопулар коому кыргыздардын ичинде ислам динин жайылтууда (XVI к.) башкы ролду ойношкондугу тарыхый чындык.

Кыргыздар жана алардын таралышы тууралуу маалыматтар фарси тилдүү тарыхчы, монголдордун Ирандагы Ильхандар мамлекетинин башкы увазири, тарыхнаамачысы, теги еврейлерден (жөөт) болгон Фазлаллах Рашид ад-Дин тарабынан жазылган “Жами ат-Таварих” (“Тарыхтар жыйнагы”) деген өз учурунун эң мыкты эмгектеринен болгон асарда (XIV к.) чагылдырылат (Рашид ад-Дин, 1952, Т.I. Кн.: I). Кыргыздардын Огуз-хан жана анын тукумдарынан таралуусу боюнча санжыра XVI к. жашап өткөн, Хива ханы Абулгази Багадур-хандын “Шеджарай и-Түрк” (“Түрктөрдүн санжырасы”) аттуу эмгегинде эскерилет (Абулгази, Казань, 1906). Кыргыз санжыралары жана алардын тарыхый жана илимий маанилери тууралуу өз эмгектеринде XIX к. В.В.Бартольд, В.В.Радлов, Н.А.Аристовдор, XX к. изилдөөчүлөр В.Ф. Фиельструп, Абдыкерим Сыдыков, Белек Солтоноев, С.М.Абрамзон, Р.Г.Кузеев, К.Шаниязов, Б.Х.Кармышева, Ө.Караев, Б.Баялиева,

В.Винников ж.б. кайрылышкан. Заманбап илимпоздордон санжыралык маалыматтарды кошумча илимий булак катары пайдаланышып, аны атайын ырааттуу түрдө изилдеген окумуштууларга С.Т.Кайыпов, Б.Кебекова, Т.Абдракунов, Буудайбек Сабыр уулу, И.Б.Молдобаев, В.Я.Бутанаев, А.Кайбылдаев, Т.Асанов, Р.Жолдошев, Абдрахман Алымбаев (Байас Турал), М.Ч.Кожобеков, О.К.Каратаев ж.б. кошууга болот. Кыргыз санжыраларын тарыхый булак катары колдонууда, кыргыз урууларынын жалпы генеалогиялык схемаларын чийип чыккан Г.Ладусhev, С.М.Абрамзон жана В.Я.Винниковдордун аткарган иштери илим үчүн нар көтөргүс эмгек. С.М.Абрамзон⁶ эмгегин жазууда кыргыз айылдарын көп жылдар бою кыдырып, 300 ашуун карыя-аксакалдардан санжыралык, фольклордук ж.б. маалыматтарды сурамжылап жыйнаган; Кыргыз ИАсынын Кол жазмалар фондусуна жыйналган маалыматтарды өткөрүп бергендиги белгилүү. Ушул кишилер кыдырып жыйнап, схема катары түзгөн кыргыздардын уруулук системасынын таблицасын ушул кезге чейин пайдаланып келе жатабыз. Тилекке каршы, бул илимпоздордон (С.М.Абрамзон, В.Я.Винников) кийин калк арасынан урук-уруулар боюнча генеалогиялык маалыматтарды жыйноо, системага салуу иштери аткарылбай калган. Эсил кайран СССРдин Кыргызстандагы идеологиялык саясатында бул маселеге кайрылууга атайын көз салынып, ачык эмес тыюу салынып келгени маалым.

Элдик санжыранын түпкү маани-маңызы тууралуу т.и.д., профессор Ө.Осмонов төмөнкүлөргө кайрылат: “Өзүнүн чыгармаларында заманыбыздын залкар ойчул жазуучусу Чыңгыз Айтматов санжыранын маанисине өзгөчө көңүл бурган. Анын “Кылым карытар

⁶Адыгине уруулук тобун жана башка кыргыз урууларынын тарыхын, келип чыгышын, таралуусун, жайгашуу ареалын ырааттуу изилдеген окумуштуулар тууралуу өз алдынча иликтөөлөр эмгектин ушул бөлүгүндө өз алдынча параграфта каралат. – О.К.

бир күн” романында эненин баласына “Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай! Сенин урууң Найман” деп зар какшаганында зор философия камтылган. Улуу жазуучу-буз санжыранын мааниси жөнүндө, “Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: “Кана жети атаңды айт!”- деп катуу талап менен сураар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да ушуга негизделген. Бул жөнүндө, - дейт Ч.Айтматов, - мен “Ак кеме” повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенгем. Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экенине бала аябай таң калат: - Жети атаңдын аттарын үйрөткөн жок беле аке? - деди бала. - Ит билеби? Ага не таңсык болдуң? Жети атамды билбейм, бирок, көрүп турасың гой, көп катары жашап жүрмүн. - Атам айтат, адамдар ата тегин унутуп койсо, бузулуп кетет дейт. - Не үшин? - Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт. Баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар жакшылык кылбай калат, - дейт...”. «Бул элдик жөнөкөй философияны, - дейт жазуучу, - мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алганмын. Мен - шекерликмин, ошон үчүн бул жакшы кааданы алигиче урматтаймын. Менин атам - Төрөкул. Төрөкулдун атасы - Айтмат, Айтматтын атасы - Кимбилди, Кимбилдинин атасы Кончужок... Ушинтип отуруп биздин тукумдун башы - Шекердин өзүнө чейин санай берүүгө болот. Атамдын жана чоң атамдын туугандары - Рыскулбек, Керимбек, Өзүбек, Суванбек, Доолбек, Алымкул, Иманкул, Биримкул, - булар да менин бабаларымдын катарына кирет. Мындай карасаң - бул жөн гана адам ысымдары. А мен үчүн мунун мааниси чоң. Эл оозунда айтылган сөздөрдөн улам мен алардын ар биринин ысымдарын тереңимде ызаттайм жана

сыймыктанамын. Бул өзүбүздөн мурда жашап өткөндөрдү эстөөгө жана алардын кадыр-барктарын төмөндөтпөөгө бизди - кийинки муундарды милдеттендирет”. Ч.Айтматовдун Советтик идеология күчүндө турганда жазган бул ойлору элди манкурттуктан кутулууга чакырган добулбасы экен. Санжыраны жомок катары эсептеген жоламандарга жооп катары Ч.Айтматовдун санжыра жөнүндөгү оюн: “Жарыкчылыкта санжырачылар болбосо, өтүп кеткен убакыт жана муундар жөнүндө кандай көңүлсүз эскерме калаарын көз алдыга элестетип көрүңүзчү... Санжыраларда - философия жана фантастика, поэтика жана убакыттын символу бар. Мындан тышкары санжыра бул элдин, улуттун эн тамгасы жана аны таануу белгиси”- деп жыйынтыктаган (караңыз: Эргешов, 2019: 5). Кыргыздарда санжыра жана санжыра айтуу маданияты эзелтеден жашап келет. Санжыра же генеалогиялык баяндар башка элдерде жазуу берилсе, кыргыз сыяктуу көчмөн өтмүшү бар кыргыздарда оозеки ыкмада (түрдө), муундан-муунга, атадан-балага карай айтылып келе жаткан кенч. Кыргыздарда жазгыч, сабаттуу санжырачылар да болгон. Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахман уулу), Осмоналы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Шаакерим Кудайберди уулу, Жапар Кенчиев, Эсен Төрөкан уулу, Сапарбай Жаныбай уулу ж.б. жазып калтырган санжыралары кийинки урпактарга көөнөргүс мурас болуп калды.

XX к. биринчи жарымына чейинки мезгилде жашаган кыргыз санжырачыларынын дээрлик көпчүлүгүнүн кат сабаты али жоюлбагандыктан, санжыралык маалыматтар ооз эки түрдө гана айтылып келгендиги маалым. Экинчиден, ошол коммунисттик доордогу кабыл алынган идеологиялык шарттардын талабына ылайык, карапайым калкка улуттук санжыраны ачык пропагандалоого тыюу салынып, өзгөчө көзөмөлгө алынгандыгы маалым. Кыргыз элинин улуттук тарыхы менен санжырасын карапайым элге окутууга, пропагандалоого

караманча жол берилген эмес эле. Алар эски доорлордон калган калдык катары ар тараптуу сындалып, элдин улуттук аң-сезиминин калыптанышына каршы коюлган системанын жасалма саясаты жүргүзүлгөн.

Коомдогу мындай кырдаалда айыл аймактарында жашаган куйма кулак санжырачылар, дастанчы жана жомокчулар санжыралык баяндарды кагаз бетине жазышпастан, оозеки айтып келишкендиги ошол мезгил үчүн мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Ошентсе да, мезгил жана доор өзгөргөн сайын жаңы муун алмашып, санжыраны кесип катары тутунган эл арасында көп сандаган элдик санжырачылардын болгондугу уккан кулакты кубандырат. Мисал катары, алардын катарына ХХк. II жарымы - ХХIк. биринчи чейрегинде Алай жергесиндеги Сабай уруусу жашаган Боз-Караган айылынан - Кенжебай уулу Маматали, Маматалиев Турдугул, Турдугулов Аман, Кара-Шоро кыштагынан - Разакулов Абдимамат, Согондудан (мурдагы Кызыл-Коргон) - Жумаев Мама, Даирбеков Талип, Кайназаров Таши, Матеипов Исма жана Күң-Элек айылындагы Көкчө уруусунан чыккан Курманалиев Сарт ава сыяктуу таанымал санжырачыларды кошууга болот.

Эскерте кетчү маселе, ушул жана мурдагы китептердин жаралышына замандашыбыз, кыргыздын белгилүү санжырачысы, советтик-партиялык жана чарбалык ишмер Исраилов Мурзали-ажынын берген маалыматтары өзгөчө көмөк берди⁷. М.Исраилов өзүнүн соңку 50 жылдык жашоосунда эл арасынан жыйнаган этногониялык, тарыхый-этнографиялык, топонимикалык, оозеки

чыгармалардын үлгүлөрүн эл арасынан жыйнап, китеп катары жарыкка чыгарды. Чындыгында, автордун эмгеги талаа материалдарынын негизинде жазылган, көпчүлүк башка авторлордун (санжыра жазгандар – О.К.) эмгектерине салыштырмалуу өзүнүн тактыгы, маалыматтардын көлөмүнүн арбындыгы жана тереңдиги жагынан кескин айрымаланып турат.

Россиянын жана батыштын этнография, антропология илимдеринде санжыраны “этногония” термини менен жазып жүрүшөт. Санжыра – оозеки айтылган генеалогиялык⁸ булак, чыгарма, ал көркөм чыгарма эмес, санжыра - уруктун, уруунун, элдин тарыхы, өтмүш тарыхтын күбөсү. Санжыра түз тарыхый булак эмес, илим үчүн кыйыр булак катары кызмат өтөп келет. “Санжыра бул али тарых эмес. Ал тарыхтын күбөсүнүн, булагынын бири. Мунун өзү санжыраны ар тараптуу талдап, анализдеп, илимий электен кайра-кайра өткөрүү керек дегендикке жатат” (караңыз: Аттокуров, 1995: 8). Таанымал тарыхчы-этнологдор С.М.Абрамзон менен Л.П.Потапов минтип жазышкан: «Өздөрүнүн өткөн тарыхында жазмалары болбогон же жазмага жаңыдан ээ болгон элдердин тарыхын изилдөөдө элдик этногониянын илимий мааниси тарыхый булак катары өтө зор. Элдик этногониядагы материалдарды кеңири пайдаланбай туруп, этникалык тарыхка илимий иликтөө жүргүзүүгө мүмкүн эмес» (Абрамзон., Потапов, 1975: 59-60).

Санжырада урук, уруктар топторунун, уруу жана эл тууралуу маалыматтар, өткөн доорлордогу тарыхый маанилүү окуялар эл ичинен чыккан белгилүү инсандар жөнүндө маалыматтар чагыл-

⁷Исраилов Мурзали ажы. Алайку эл-жеринин тарыхый санжырасы. – Бишкек, “Улуу тоолор”, 2019. – 188 б.

⁸Генеалогия (грек. genealogia – санжыра) – алгач адамдын пайда болушун аныктаган анын ата-тегинин, тукумунун тизмеси. 1. Уруулардын тарыхын, санжырасын, үй-бүлөнүн келип чыгышын, жеке адамдардын тек-жайын, тууганчылык байланыштарын иликтеп үйрөтүүчү тарых илиминин көмөкчү тармагы (биологияда жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн келип чыгышын үйрөтөт). Генеалогиянын белгилери илгертеден эле маалым болсо да, илим катары болжол менен XVII-XVIII кк. калыптанган; 2. Социалдык түзүлүштү жана уруулардын тегин үйрөтүүгө негизделген орто кылымдагы тарых сабагы.

дырылат. Бирдиктүү мамлекет жана мамлекеттик идеологиянын жок болгон шарттарында санжыра адат, адеп-нарк (обычное право) менен катар коомдогу социалдык мамилелерди жөнгө салууда белгилүү таасири болгон. Санжыра көчмөндөр коомундагы дуалдык этносаясий уюмдун шартында бириккен ар түрдүү уруулук бирикмелердин, коомдордун социалдык-саясий, идеологиялык моделинин ролун аткарган (Асанов, 2017: 276). Бул модел өзүнүн практикалык жактан колдонууга жөнөкөйлүгү, катардагы адамга жеткиликтүүлүгү менен айырмаланган, уруулук коомдун ар бир мүчөсү ата-бабалар генеалогиясынан өз ордун табуусу болгон. Аталар башчылык кылган патриархалдык үй-бүлөдө жети атага чейинки бабаларынын тегин билүү шарт болгон, өз бабаларынын келип чыккан тегин билүү инсанга өзүнүн кайсы урукка, топко жана урууга таандык экендигин аныктаганга көмөк берген. Санжыралардан уруунун (уруктун) мүчөсү өз бабаларынын ким жана кандай тектүү болгондугун, алардын коомдогу аткарган ролун, жасаган иштеринен жана аларга байланыштуу болгон тарыхый окуялардан кабар ала алышкан, өз уругунун, уруусунун келип чыккан тарыхынан, тегинен кабардар болушкан, аны жатка үйрөнүшкөн (Асанов, 2017: 276). Санжыраларда мифологиялык⁹, тотемистик көз караштарды чагылдырган маалыматтар бар. Булар кыргыздардын исламга чейинки философиялык-диний көз караштарынан кабар берери ырас. Мында Бугу-эне жана бугу уруусунун келип чыгышы, чекир саяк уруусундагы Каба уругунун түпкү бабасынын (жалдуу

Каба) келип чыгышы тууралуу санжыра ж.б. мисал боло алары анык.

Кыргызда курбалы орто жашка жеткен ар бир эркек киши өз ата-бабаларынын теги, уругунун келип чыгышы боюнча маалыматтуу болушкан. Уруудагы же топтогу көптү көргөн жана турмушта, жашоодогу тажрыйбасы бар сөзмөр аксакалдар жаштарга өз уругунун тарыхы боюнча алгачкы маалыматтарды беришкен. Санжырачылардын көпчүлүгү генеалогиялык маалыматтарды жыйнап жүрүшкөн, аларды эл арасында «куйма кулак» деп аташкан. Элдик этногония илим адамдарын дайыма кызыктырып келген баалуу тарыхый-этнографиялык булак, тарых илиминдеги булактаануу багытында да маанилүү орунга ээ. Элдин тарыхый-этнографиялык башатын, уруулук курамын, алардын келип чыгышын, башка элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын изилдөөдө санжыранын (этногония) ролу зор экендиги талашсыз. Ириде, оозеки айтылган генеалогиялык маалыматтарда тарыхый фактылар менен катар уламыштар жана мифологиялык кубулуштар, сюжеттер берилүүсү мүмкүн. Аларды илим үчүн иргеп алуу изилдөөчүнүн көз алдында болот (караңыз: Абрамзон., Потапов, 1975: 22). Уламыштагы жана болмуштагы сюжеттер белгилүү бир денгээлде тарыхый фольклор катары кабыл алынат. Бирок, элдик этногонияны фольклордун ичине киргизүү илимден узак көрүнүш болуп калары ырас.

Санжыра жана санжыралык маалыматтар – элдик билим, санжыра аркылуу өзүнүн, уругунун, уруусунун, элинин те-

⁹**Мифология** (байыркы грекче «миф» уламыш, болумуш жана «логос» - сөз, аңгеме, илим) мифтерди чогултуп жана аларды изилдөөчү илим. Алгачкы коомдогу адамдардын өздөрүн курчап турган дүйнөгө болгон эң жөнөкөй фантастикалуу түшүнүктөрү: мисалы, бардык элдердин өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилдеринде пайда болгон. Мифологиянын чагылышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия жана башка чоң таасирин тийгизген. Адамдар ар кыл табият кубулуштарын түшүндүрүүгө дүйнөнүн жаралышы, күн, жылдыз, ай, адам, деңиз, суу, жаныбарлар, өсүмдүк, жаратылыштагы кырсыктар жана башка жөнүндө көптөгөн мифтерди чыгарышкан. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында ошондой эле «Манас» эпосунда да мифтик окуялар, түшүнүктөр жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан мифологиялык сюжеттер кеңири чагылдырылат.

гин биле алган. Кыргыз коомчулугунда ата-тегин жана өз уруусунун келип чыгышын ишенимдүү жана так айталбагандарды кыргыздар коомунда «жетесиз кул» дешип, сөзгө жыгышкан, анын коомдогу ээлеген ордун (статусун) анык ташып, келекелешкен, ардантышкан учурлар арбын кездешкен. Ошондуктан, кыргыз коомунда эр жигит өзүнүн жети атасын, уругун, уруусун жана бабалары жашап келген тарыхый жерин, элин билүүсү шарт болгон. Мында мисал катары, Манастын уулу Семетейдин жети атасын билүү учурун белгилөөгө болот. Семетейдин балалыгы Манастын өлүмүнө байланыштуу оор учурга туура келет. Атасынын көз алдында Семетей алты айлык (Г.Алмаши, ММВ, СКВ) же үч жарым жашта болот да (СОВ), аны Каныкей төркүнүнө алып барып, аман-эсен чоңойтот. Каныкейдин иниси Ысмайыл Семетейге өзгөчө аяр мамиле жасап, жети жашка келгенче жер алдында бактырат («Манас». Энциклопедия. – Бишкек., 1995. Т. II: 208). Сарытазга жолукканга чейин Семетей ата-тегин (жети атасын Ж.Ж.) билбейт. Семетейдин тегин Сарытаз кырк кыздан баштап, андан Мансур – Түмөнкан – Санчыкан – Акжолтой – Санколдой – Эгизей – Жээрен – Бүйүнкан – Чаянкан – Балакан – Каракан – Жакып – Манас деп билгизет (ошол эле жерде, 209-бет).

Эли-жерин, тегин эртелеп билдирүү менен ал күчкө толо элек жаш баланы мертинтип албоону көздөгөн Каныкей Семетейди он экиге чыкканча төркүндөрүндө бактырат. Баласы күчкө толуп келатканын байкап төлгө кылып, Тайторуну байгеге чапканда Семетей оозуна биринчи жолу «кыргыз», «Манас» деген ураанды алып, ат сүрөйт. Намыс үчүн Төөбалбан менен күрөшкө чыгып жеңет. Семетей Тайторуну сүрөгөндөн баштап ар дайым атасы Манастын колдоочулары жандайт (ошол эле жерде, 209-210). Улуттун рухий улуу дөөлөттөрүнүн туочокуларынын бири болгон элдик санжыранын үлгүлөрү миндеген жылдардан

бери карай кыргыз баласы үчүн жети атасын билүү, элин-жерин таануу сыяктуу кыргыздардын эзелтеден бери карай келе жаткан турмуштук жазылбаган айныгыс мыйзамы бар. Ата салты боюнча ушул кезге чейин кичүүсү улууга салам айтып, улуусу саламга алик алгандан соң: - Кимдин баласы болосуң?, - Кайсыл уруудан болосуң?, “Улутун ким, урааның ким? - деген суроолор бекеринен берилбесе керек... Ошондуктан, кыргыз баласы балакатка жеткенге чейин эле ата-тегинин, тайларынын тектери тууралуу санжыралык маалыматтарды өз ата-энесинен жана куйма кулак санжырачылардан тактап билишкен, билбегендерин сурашкан.

Санжырадагы этногониялык, тарыхый фольклордун маалыматтары элдин өткөн тарыхын билүүдө маанилүү булак болгон. Эл арасында: «Санжыра - кыргыз элинин илгертен келген рухий мурасы-санжырасы, оозеки тарыхы жана илгертен өздөштүргөн илими.

Кыргыздын кылымдардан аты өчпөй укумдан тукумга дареги белгилүү болуп келе жаткандыгына эң оболу оозеки тарыхынын-санжырасынын салымы баа жеткис. Санжыра эл атын өчүрбөй, муун менен муунду, кылым менен кылымды байланыштырган рухий үзүлбөс чынжыр. Элибиздин оозеки санжырасы кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенден кийин ыр, дастан, эскерме, баян жана мурас катары ого бетер өнүккөн. Эл арасынан журт, уруу тарыхын, салтын жана улуу инсандарынын эрдигин саймеди-реп, сөз менен кулакка уютуп айткан чечен, көсөм, олуя, санжырачылар чыккан. Алар калк арасында өтө кадырлуу болуп, сый-урмат көрүшкөн. Өткөн доордо жазмасын жоготкон кыргыздарда санжырачылардын ысымдары уламыштарда гана эскерилет. Алар калк ичинде бирде ырчы, дастанчы, чечен, акылман жана жомокчу деп айтылып калды. Санжыра жеке бир кишинин эле өзүмчүл ой-кыялы эмес, ал деген илгертеден берки кудум ар булактан кошулган өзөндөгү дайра сыяк-

туу же аары чогулткан бал сыңары, нечен бабалардын акыл, ой-тилегинен, даректен, чындыктан уютулган, төл сөз менен эргип, кооздолуп жазылган тарыхый көркөм чыгарма. Санжыра боюнча чечмелөө. Бабаларыбыз жоругандай, биздин эң түпкү атабыз кыргыз болгонун эч ким тана албайт. Ошондон бери бизге кыргыз деген сөз өтө ыйык, акыл-ыйманыбыздын мазары, улуттун соболосун оболоткон бийик куту» - деп айтылып келет» (tyup.net/page/kyrgyzdardyn-bajyrky-nasilizhana-sanzhyrasy).

Кыргыздын белгилүү санжырачыларынан болгон Төрөкан уулу Эсенгул¹⁰ санжыранын маани-мазмунун, анын бүгүнкү жана болочок муундар үчүн зарылдыгы, пайдалуулугу менен катар, санжыраны айрым адамдар жеке кызыкчылыгы үчүн пайдала тургандыгын эскерте келип, төмөндөгүдөйчө айткан: “Санжыра «Сен кимсиң, атаң ким, чоң атаң ким, кайсы уруктансың, кайсыл уруудансың, кайсыл улуттансың» деген суроого так жооп берет. Өзүнүн түбүн билбеген адам ал адам эмес. Ата-бабалар: «Эң эле болбой калганда жети атаңды биллип ал» же «Жети атасын билбеген кул» деп айтчу экен. Чынында эле өзүбүздүн чыккан түбүбүздү, уругубузду, уруубузду так жазышыбыз керек. Эгер муну так жазбасак анда элдин тарыхын, улут-уруунун тарыхын чаташтырган болобуз, аны билген эл, уруу нааразычылык кылышы да мүмкүн. Анткени, санжыра айтуу кыргызда муундан-муунга уланып келе жаткан жакшы салт, мындан ары да бул салт улана берсе экен деген ойдобуз. Санжыраны айтуудагы негизги максат — бир туугандардын ортосундагы, уруулардын ортосунда, ошонун негизинде бүт бир эл-

дин ортосунда бирдикти, биримдүүлүктү, ынтымактуулукту сактоого, аларды биримдүү кылып баш коштуруу болуп келген. Биздин ата-бабаларыбыз санжыраны айтууда мына ушул багытта пайдаланып келишкен. Ошондуктан, алар нечен кылымдар бою өзүнүн кыргыз улутун, кыргыз уруусун бириктирип, душмандарын талкалап, көз карандысыз жашап келишкен. Бирок, турмушта санжыраны туура түшүнбөгөндүктөн жана аны туура пайдалана албагандыктан улутчулдук да, уруучулдук да, ал тургай улуу шовинисттик умтулуулар да пайда болушу мүмкүн. Эгерде бирөөнү кызматка алып жатып, «урууң ким, улутуң ким» деп сурасаң «бул киши улутчул же уруучул неме окшойт» деп тетири түшүнгөндөр да бар. Буга жол берүүгө болбойт. Мындай ишти саясий жагынан бышып жетпеген, эс-акылы төмөн, өзүнүн жеке кызыкчылыгын көздөгөн жетекчилер гана кылышат” (караңыз: Төрөкан уулу Эсенгул, 1994: 6-7).

Байыртадан жакшылыкты-жамандыкты башынан кечирген бабаларыбыз: “Тегиңди билесиңби балам?” деп кичүүлөргө, бала-бакырага собол айтышкан. Албетте, кыргыз баласы эс тарткандан жок дегенде жети атасынын дарегин билүүгө милдеттүү болгон.

Байыркы доордон ХХ к. башына чейинки жашаган кыргыз аксакалдары оропарадан кабылган уланга “жети атаңды билесиңби, айтып бер” - деп капилеттен колунан шап кармашкан. Алар кийинки тукуму байыркы бабалардын дайынын, тегин улуулардай билсе экен деп өтө тилек кылышкан. Санжырачылар айтымында: “...санжыра бул кыргыздын тарыхы болгон. Кыргыздар мурун ата-а-

¹⁰Төрөкан уулу Эсенкул [1915, Шамшы-Бурана болуштугу (азыркы Чүй району, Бурана айылы)] - кыргыз санжырачысы, советтик, партиялык кызматкер. 1977-ж. Буранада археологиялык-архитектуралык комплексин уюштурганга жигердүү катышып, анын директору болуп 18 жыл эмгектенген. Кыргыз элинин санжырасына арналган үч китептин автору. 1990-ж. Жети-Өгүз районунун Шалба айылында өткөн санжырачылардын конкурсунда жеңип чыккан. Ордендер жана медалдар менен сыйланган.

тага бөлүнгөн. Ким кандай киши болгон, кайда барган, эмне кылган, баары санжырада айтылган. Санжыраны билбеген кыргыз ды кыргыз деп айтчу эмес, жети атаңды бил деген. Жети атасын билбеген бул жетесиз кул деген. Жети атаңды¹¹ бил деген, себеби жети атага чейин кыз берип, кыз алышкан эмес. Мурун, биздин убакта эмес, илгери уруулар ортосунда кек болсо, чабышып согушуп турган учурлары болгон болсо кыз алышкан эмес. Мына керектиги, санжыраңды билбесең кыз алып калса урук бузулат, азыркыдай эле даана, күчтүү жигиттер жок болот. Санжыраны куйма кулактар түзгөн. Манас айтылып келе жатпайбы, ошондой бул санжыра деген, дал ошонун бир түрү. Санжыраны бардык киши эле айта берген эмес, куйма кулактар бир укканда эле башына сактап калган. Азыр куйма кулактар ким, төкмө акындар угуп айтат. Санжыра деген ата-бабалардын илгерки тарыхы. Ошол тарых менен келе жатабыз, санжыра кыргыздын тарыхын, өткөндү билдирген. Ата-бабабыздын ким экенин тактаган. Санжыра деген бул - илим. Санжыра илгерки ата-бабадан калган кеп. Ал атадан-балага калган. Кимдин баласысың, кайсы уруудансың, ушул нерсени тастыктайт” – деп өзгөчө маани беришет ([traditionalknowledge.org / коомдук-түзүлүш.../санжыра](http://traditionalknowledge.org/коомдук-түзүлүш.../санжыра)).

Санжырадагы дагы бир маанилүү нерсе - андагы сакталган элдик, улут-

тук аң-сезим. Кайсы уруунун санжырасы болбосун, анын түбү кыргызга барып биригет. Ар бир акыл-эстүү адам тигил же бул урукка (урууга) таандык экенин билүү менен кыргыз экендигине сыймыктанат. Өзүнүн ата-бабаларынын жакшы иштерине сыймыктанып, өзүнөн кийинки муундарга жакшы атын калтырууга аракеттенет. Ар бир өрөөндө уруулардын бөлүнүштөрүн жана адамдардын ата тегин аныктап берген санжырачылар канчалык тагыраак жана калыс болсо ошончолук барктуу болушкан. Санжыраны үйрөтүштүн дагы бир экинчи себеби, кыргыздар генетикага абдан чоң маани беришкен. Башка элдерге караганда бизде жети атага чейин нике кыйбасын деген салтка катуу баш ийишкен. Санжыранын уруулук биримдиги үчүн, элдин биримдиги үчүн мааниси зор болгон. Кыргыз эли жоокерчилик турмушта жашагандыктан ар бир уруунун өзүнүн эн тамгасы, асабасы болгон дегендей. Ар бир уруудан биригип келип бир кошуунду түзүшкөн. Уруунун өздөрүнүн урааны болгон. Санжыранын негизги максаты – элди биримдикке чакыруу. Адамдардын кимден тараганына туура багыт берип түшүндүрүү. (https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198).

Биз ата-тегибиз жөнүндө билишибиз керек. Ал төмөнкүдөй аталат:

1. Өз атам.
2. Чоң атам.
3. Бабам.

¹¹**Жети ата** — кыргыздардагы ата текти билүүгө байланышкан генеалогиялык түшүнүк. Жети атанын элдик генеалогиялык түшүнүк катары кабыл алынышы патриархалдык-көчмөн салтка байланышкан. Жети ата кыргыз коомунда социалдык маанилүү роль ойногон. Салтка ылайык кыргыз коомундагы ар бир адам өзүнүн жети атасын билүүгө тийиш болгон. Жети атасын билбеген адам кул катары кабыл алынган. XIX к. «жети атасынан бери жиликтеп сура» деген сыяктуу көөнө түшүнүктөр мындай салттын байыркылыгын ырастайт. Жети атаны сүрүштүрүү салты уруу ичиндеги никелик мамилелерди жөнгө салып, элдин генеалогиялык тазалыгын сактап калуу жана биол. популяциясына, өсүп-өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. «Ал кезде жети атасын сурап кыз бермек ырасими болгон», деп айтылат. Кыргыздар байыртадан бийик тоо шартында бири биринен обочолонуп жашагандыктан, тукумдун тазалыгын сакташ үчүн нике мамилелерин жөнгө салуу зарыл болгон. Бул адат боюнча жети муун өтмөйүнчө никеге турууга тыюу салынган. Муну илим жети муундук экзогамия деп аташат. Бул отурукташкан элдерден айырмаланып, кыргыздарда никенин жана урпак-тукумду өстүрүүнүн өзүнчө маданияты иштелип чыккандыгын айгинелейт. Ушундан улам жети атасын сүрүштүрүү салты келип чыккан. Анын баштапкы негиздери урук ичиндеги экзогамиялык талаптарга байланышса, кийин коомдо мыйзам сыяктуу турмуштук кодекске айланган. Анткени, патриархалдык коомдогу уруктун ар бир адамы жети атасын так билгенде гана кайсы урукка таандык экендигин далилдей алган.

4. Кубарым.
5. Жотом.
6. Пуштум.
7. Наркым.
8. Заддим.
9. Залим.
10. Тегим.

Өйдө көздөй санаганда:

1. Ата
2. Чоң ата
3. Баба
4. Буба
5. Кубар
6. Жото
7. Жете

Ылдый көздөй санаганда:

1. Бала
2. Небере
3. Чөбөрө
4. Кыбыра
5. Тыбыра
6. Чүрпө
7. Урпак

Кыргыздын таанымал санжырачыларынан болгон Жапар Кенчиев көп жылдык изилдөөлөрдү жүргүзүү менен бирге, кыргыздын, андан соң сарыбагыш уруусунун санжырасын жазып калк назарына жарыялаган. Автор санжыралык маалыматтар айрым тарыхый окуяларга шайкеш келиши анын баалуулугун арттырат деп белгилеген. Анын санжыра боюнча эмгеги өткөн кылымдын 90-жылдары кыргыздарды изилдеген германиялык айым Гундула Салк¹² тарабынан алгач орус тилине, андан соң немисчега которулган. Жапар Кенчиев: “Ал эми биздин бабалар өчүп барып кайра

жанып, бөксөрүп барып кайра толуп, далай мүшкүлдөрдү баштарынан өткөрүшсө да, теңдешсиз басып кирген жоолор менен салгылашса да, бир жерде жалп этип өчсө, бир жерге тамырын жайып, тилин, дилин, ата мурастарын, тукумун сактап бизди ушул күнгө чейин жеткирди. Ошону үчүн бабаларга милдеттүүбүз. Башыбыз жерге тийгенче аларга тооп кылабыз. Ошону үчүн санжыра керек. Аксак Темир «Жете» жергесине чабуул койгондо кыргыздар Иледен нары өтүшүп, Алтайга көчө качышты. Антпесе бууракандап турган жоо кыргызды кырып, калганын кулдукка сатып жиберешке аракеттенишкен. Мына ошондо уруулар бөлүнүп көчүшүп, элди сакташты. Жардысына мингич унаа беришти. Жармачына саан беришти. Ошентип элди сакташты. Жоокерчилик заманга жараша «кыргыздын этнографиясы» көчмөндүккө ылайыкталып өзгөрүп турду. Кыргыздардагы негизги айкөлдүк башка кичирээк уруулардан келгендерди боорлоруна алышып, туугандашкан. Жалаң эле өздөрү эмес башка элдерден келген адамдарды да өз боорлоруна тартышкан. Бечараларга берген саанынын төлдөрүн алышкан эмес. Бул сыяктуу айкөлдүк эч бир элде болгон эмес. Эгер «сөрөйлөр» айткандай бөлүнүп – жарылуу болсо солто эли өз ичине эмне үчүн нака он бир урууну кошуп ала жүрдү? Бугунун ичинде «Эштек» деген уруу бар. Аларды эмне үчүн жектебеди? Катаал күндөрдө, эл башына күн түшүп турганда бирине-бири жөлөк болушту. Жардамга келишти. Кечээги эле калмактар менен болгон ка-

¹²**Гундула Салк** – европалык белгилүү кыргыз таануучу жана түрколог айым (Gundula Salk, бүлө күтө электеги теги, аты - Zillmer). Германиянын Фрайбург шаарынан. Илимдин доктору (2009). Салк айым 1986-1996-жылдары Берлиндеги Эркин Берлин университетинде (Freie Universität Berlin) жана Германиянын ордо шаарында негизделген алгачкы университет – Гумбольдт университетинде (Humboldt Universität Berlin) түркология, борбордук азия таануу жана монголистика бөлүмүндө окуп, 1996-ж. магистрдик диссертациясын эң мыкты баага жактаган. Анын илимий жетекчилеринин арасында айтылуу кыргыз таануучу, француз профессору Реми Дор болгон. 1995-1998-жылдары Кытайдын бир катар аймактарын кыдырып, этнографиялык-диалектологиялык жана башка иликтөөлөр жүргүзгөн, Ал Сычуан провинциясында, Шинжаң Уйгур автоном районунда (анын ичинде кыргыздар байырлаган жайларда), Хэйлунцзянь провинциясындагы фу-йү (Фу-ю) кыргыздарынын жашаган аймактарында болгон. Пекиндеги теги дунган, кыргыз таануучу профессор Мухаммед Ху Чженхуа жана Үрүмчүдөгү кыргыз профессор Мамбеттурду Мамбетакун менен кызматташкан.

гылышууларды алсаңыздар боло? Эми тууган арасында чатактар болгону жалган эмес. Анын да оң жана терс жактары бар. Аны тарыхчылар, санжырачылар бурмалабай, өз уруусуна тартпай калыстык менен чечип бериши керек” – деп жазат (Кенчиев, 1994: 7-8). Мисалы, бул санжыранын мазмунунан (Ж.Кенчиев) тарыхый фактылардын параллелдерин көрүүгө болот.

Аксак Темир Тарагай XIV к. аяк чендеринде (1370-ж. Тимурийлер мамлекетин негиздеген) кыргыздарга кол салган. Аксак Темирден чегинген кыргыздар Алтай тарапка чейин чегингенге мажбур болушкан деген маалыматтар бар. Туткунга түшкөн кыргыздарды кул базарларында сатышкан, кыргыз кыздарын белекке тартуу кылышкандары баяндалат жазма булактарда.

Санжыра жана санжыралык маалыматтар кыргыз тарыхы, маданияты үчүн түгөнгүс кенч. Кыргыздын алмустактан келе жаткан салты боюнча, баланын акыл-эси токтолуп, балакатка жеткен куракка чейин (12-13 жаш курак) эле, анын ата-теги (жети же андан артык аталары), тага журту ким болгондугун жана эли-жери кайдан экендиги жөнүндөгү тарых-таржымалын (санжыраны) айтып үйрөтүү абзел.

Санжыраларда бир гана генеалогиялык же этногониялык маалыматтар менен гана чектелбейт. Анда кыргыздардын диний ишенимдери, кошуна элдер менен болгон алакалары, коомдогу социалдык мамилелер, белгилүү тарыхый инсандар тууралуу баяндар, ономастикалык (топонимдер, этнонимдер, антропонимдер, зоонимдер, оронимдер, теонимдер

ж.б.) маалыматтар чагылдырылат. Санжыра – тарыхый жазма булактар менен катар элдин этностук-саясий тарыхынын айрым баскычтарын калыбына келтирүүдө өбөлгө түзөт, айрым олуттуу тарыхый окуялар боюнча жападан жалгыз булак катары болушу да мүмкүн.

Кыргыз санжыраларын айтуу маданиятын тарыхыбыздын, маданиятыбыздын өзгөчө катмары катары кабыл алуу зарыл. Санжыра – бул көчмөн элдердин муундан-муунга жүздөгөн жылдар бою оозеки түрүндө, атадан-балага айтылып келинген улуу табериги. Санжыраны эл арасындагы тарыхка кызыккан, сөзгө терең маани берген, укканын учурбай кармап калчу куйма кулак, дээринде зээни күчтүү, руханий көрөңгөсү бай, калк арасында сейрек кездешүүчү даанышман инсандар тарабынан кастарлап келген улуу өнөр болгон. Санжыра өнөрүн аркалаган адамдар калыстыкты өз нугунан тайдырбай, санжыранын кылымдар бою калыптанып келе жаткан анык калпын бузбай, улуу муундардан уккан ата сөзүн өз доорундагы коомчулукка туура баяндоо өзгөчө шыкты, эске тутууну талап кылган.

Калк арасындагы жаштайынан акылы зирек, дээринде маңыздуу данеги бар балдарга кыдыр даарыган сөз өнөрүн ыраа көрүп, аларды кеп кадырлашкан, сөз багышкан; сөз наркы тууралуу ата-бабалардан келе жаткан салтты, нарктуулукту, элдик баалуулуктарды таанып билүүгө жаштайынан тарбиялашып, элдик санжыраны оозеки түрүндө эле айтышып, болочок санжырачынын жан дүйнөсүн элдин нукура тарыхын чагылдырган элдик санжыра менен азыктандырышкан.

Адабияттар

1. *Абрамзон С. М., Потанов Л. П.* Народная этногония как один из источников для изучения этнической и социальной истории (на материале кочевников) // СЭ. – 1975. -№ 6.
2. *Абул Гази.* Родословное древо тюрков (пер. и предсл. Саблукова Г.С.) -Казань, 1906. - 206 с.

3. *Аристов Н. А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина». – Вып 3-4. – СПб., 1894. – С. 277-390.
4. *Аристов Н. А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... Живая старина. Вып. III-IV. – СПб., 1894.
5. *Асанов Т. И.* Кыргызские генеалогические предания – санжыра//Кыргызы. - М., 2017. –С. 276-277.
6. *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы. –Б.: “Учкун”, 1995. – 165 б.
7. *Валиханов Ч. Ч.* Собр. соч. –Алма-Ата, «Гылым», 1958. – 478 с.
8. *Исирашлов Мурзали ажы.* Алайку эл-жеринин тарыхый санжырасы. –Бишкек, “Улуу тоолор”, 2019. – 188 б.
9. *Каратаев О.К.* ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. - Б.: 2003. – 137 б.
10. *Кенчиев Жапар.* Сарбагыштын санжырасы. -Б., 1994. – 292 б. (Санжыра кыргызского племени «Сарыбагыш» Жапар Кенчиев Переработано и издано Гундулой Салк. (Die Sandschyra der Sarbagiŝ von Japar Kenčiev überarbeitet und herausgegeben von Gundula Salk). Berlin, 1994.
11. “Манас”. Энциклопедия. – Бишкек., “Кыргызстан”, 1995. Т. II. – 765 б.
12. *Мониев А.* Кыргыздын муңгушу (Санжыра-тарыхка саресеп) – Бишкек., Турар 2015.
13. Рашид - ад - Дин. Сборник летописей. Т.1, Кн. I. - М.: 1952.
14. *Төрөкан уулу Эсенкул.* Кыргыздын кыскача санжырасы. — Б.: Учкун. ККИ. 1994.
15. *Эргешов Турдумамат.* Кыргыздын Жору (Жолжакшы) уруусунун санжырасы. Толукталып, экинчи басылышы. – Б.: Учкун, 2019. – 850 б.

Интернет шилтемелери:

https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198

https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:4198

traditionalknowledge.org/коомдук-түзүлүш.../санжыра

tyup.net/page/kyrgyzdardyn-bajyrky-nasili-zhana-sanzhyrasy